

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱՌՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն 1)

Միւս շաբաթ օրը ես առաջին անգամ գնացի հայոց եկեղեցին: Եկեղեցի չգնալուս պատճառներից մէկն էլ ահա ինչ էր: Մոսկւա նոր եկա՝ ժամանակս մի օր գնացի ժամ: Իբրեւ չաջողակ ձայն ունեցող և շարական դաս առած մարդ, ուղղակի գնացի հոգևորականների դասը և առաջարկեցի աւագ քահանային, որ թոյլ տայ ինձ շապիկ հագնել և երգել, որ հայ եկեղեցու սովորութեամբ ոչ ոքի չի մերժուում: Բայց հայ քահանայն կոպտութեամբ վրնդեց ինձ, ասելով. — Ի՞նչ հարկաւոր է, դու ո՞վ ես, գնա՛, գնա՛... Սա հեռացայ, բայց ժամումն էլ չկանգնեցի և այնուհետեւ էլ ժամ չգնացի, ասելով մտքումս՝ «Այստեղի ժամն էլ չէ ժամ եղել, հայն էլ խրոնիկից հայ կը լինի...»

Պետերբուրգի եկեղեցում Մոսկւայի հակառակ ընդունելութիւն գտայ: Երևի բախտիս անիւը շուտ էր եկել և ամեն ինչ պտուտւում էր դէպի աջ: Այստեղի աւագ քահանայն տէր-Գրիգորն էր: Սա նոյնպէս ներկայ էր նախընթաց զրական ժողովին: Ամենքը գովում էին իմ գրեթէ, իսկ սա՝ իմ հասակը, մօրուքը, և ասում էր. — «Մեր Տիգրան Հայկազնին կը նմանի», կարծես Տիգրանին տեսած լինէր: Սա մի պարթև հասակով մարդ էր և շատ բաւի, զօրեղ էլ

1) Տես «Մուլ» № 4, 5, 6 և 7-8.

ձայն ունէր: Ինձ սիրով ընդունեց, շապիկ հագցրեց: Երևելի ձայնաւոր Սուքիասեանցին խնդրեց, որ նոյն օրը դպրութիւնը ես անեմ, ինքը միայն ձայն պահի, դիրքն էլ ես կարդամ: Նոյն օրը ժողովուրդ չը կար, բայց մէկը կար իր ամուսնու հետ, որ ամբողջ ժողովուրդ արժէր իմ նպատակի յաջողութեան համար: Դա էր ինքը Լազարեանը, իր տոհմի վերջին ծերունի շառաւիղը:

Ժամերգութիւնս հիւնալի էր. կարօտել էի, շատ ժամանակ էր ժամ չէի ասել, բոլորի վրէժը այսօր լուծեցի, փափագս առայ: Գիրքը կարդացի քանչեւի առգանութեամբ: Երբոր պատարագը վերջացաւ, գնդապետ երեցփոխը մօտեցաւ ինձ և շատ քաղաքավարութեամբ, ժպիտը բերնին՝ ասաց. — Վհագնը կամենում է տեսնել ձեզ. հրամայեցէք վերև գնանք:

Վեր բարձրացանք փառաւոր սանդուղքներով և հասանք մինչև ընդունարան: Այստեղ դիմաւորեց ինձ բարեսիրտ ծերունին, որին խոր գլուխ տւի, մի հինգ ընկեր խօսեց հետս, ասելով, որ ինձ շատ հաւանել է, և խնդրում է որ շաբաթ կիրակի ժամումը երգեմ: — Դուք ուժիկ կըստանաք, ասաց, և բնակարան, իսկ այս առէք — Դուք ուժիկ կըստանաք, ասաց, և բնակարան, իսկ այս առէք: Ես ժամանակս Այս ասելով տաւ ինձ մի նամակի ծրար: Ես առայ, գլուխ վեր բերի, և դուրս եկայ լուռ ու մունջ: Ի՞նչ խօսէի, ինձ բան չը հարցրեց որ պատասխան տամ: Երևի, ասացի մոքումս: զենքերալ Սուլթանշահը, պ. Եղեանցի առաջարկութեամբ, ինչ որ ասելու է, ասել էր: Եւ այդպէս էլ էր, ինչպէս սուուգեցի յետոյ:

Երբոր հեռացայ, ծրարը բաց արի, միջին քսանըհինգ մանէթ դտայ: Կեանքիս մէջ առաջին անգամս էի ծրարով փող ստանում, այն էլ ընծայ:

Ասած է՝ աղան որ ձեթ տայ, փէշդ դէմ արայ, իսկ քսանը հինգ մանէթը ձեթ չէր և ինձ շատ հարկաւոր էր: Նոյն օրը ինձ սենեակ տւին, և ես իմ հրէական անկիւնից տեղափոխուեցայ հայկական եկեղեցու գաւիթը:

Միւս օրը Մ. Սիմէոնեանցը, որ Ներսիսեան դպրոցում իմ դասընկերն է եղել և դրացի, բերաւ մի ձեռք հագուստ, ինձ համար շատ թանկագին, ասելով որ պ. Մովսէս Բուդաղեանցն է ուղարկել քեզ ընծայ: Ես չէի ուզում վերցնել, բայց Մարտիրոսն ինձ

յանդիմանեց ընկերաբար, թէ այն մարդը իբրեւ ողորմութիւն չի ուղարկել, նոր հագուստ է առել քեզ համար, նա քեզ շատ սիրեց, ինքն էլ է բանաստեղծ, եթէ չընդունես, նրան վիրաւորած կը լինես—Շատ լաւ, ասացի, կ'ընդունեմ, բայց երեսս չի պատիլ, որ զամ նրան շնորհակալութիւն անեմ, ես կամայեմ:

—Այդ հարկաւոր չէ, ասաց, ես քո փոխանակ շնորհակալութիւն կ'անեմ:

Այսպէս՝ ահա ամսական նշանակեցին երեսուն մանէթ. քիչ ցետոյ շինեցին քառասուն, մինչդեռ իմ պաշտօնակից երկու ուսանողներից մէկն ստանում էր 10 մանէթ, միւսը՝ 15: Հոգեւոր կոչում ունեցողները լաւ ռոճիկ ունէին:

Եկեղեցում ընդունւելուս լուրը հաղորդեցի պ. Եղեանին, պատմելով, որ ինձ շատ հաւանեց վեհազնը:

—Այո, պատասխանեց Եղեանցը,—ես գիտէի, որ նրանք շատ կը հաւանեն... ձեր փառաւոր մօրուքին...

Պարոն Եղեանցի նկատողութիւնը շատ ուղիղ էր, թէեւ երգիծական: Նրանք գնահատեցին իմ արտաքին հանգամանքները և ոչ ներքին: Արտաքին բարեյաջող հանգամանքներով աւելի դիւրին է մեծամեծների շրջանը մտնել քան թէ ներքին: Ես ունէի այդ բարեյաջող հանգամանքը, բայց բնածին բարոյական հակումներիս շնորհիւ գալթակեցեցի: Ողուն գլուխ չըլուի: Բեսարաբիայի թեմի ժամանակաւոր կառավարի: Եղիազար եպիսկոպոսը երբոր եկաւ Պատերազ, այնպէս սիրահարւեց իմ արտաքինով, որ իսկոյն մի ուրար ձգեց ուսիս—Ձեմ ուզում, ասացի, սրբազան հայր, ես հոգեւոր կոչում չունեմ—Շատ մի՛ խօսիր, ասաց, չգիտեմ առաջիս. ինձ խնդրում են, որ ես այս քօռ ու քաչալներին տէրտէր շինեմ. Աստուծուն հաճելի են միայն քեզ պէսները:

Ձընդդիմացայ, ընդունեցի ուրարը: Այս բանը շատ դիւր եկաւ վեհազնին—Մենք ձեզ քահանայ չենք շինիլ, ասաց, այլ վարդապետ և ցետոյ էլ եպիսկոպոս...

Իմ պաշտօնակից Մ. Տէր-Գրիգորեանը (Վոմբի թարգմանիչը), որի յանդիմութիւնը մինչև ծայրայեղութեանն էր հասնում, իսկոյն միջամտեց և ասաց.

—Յետոյ էլ կաթողիկոս, վեհազն տէր...

Վեհազնը Եկեղեցու պաշտօնեաներիս ստէպ-ստէպ ճաշի էր հրաւիրում, ուր յիսի հայերից ներկայ էր լինում միայն գեներալ Սուլթանշահը: Այդ զերդաստանական ճաշերին ես այնպէս էի լի-նում, ինչպէս ասեղների վրայ նստած, ինձ կոմսլեմենտներ էին անում և ես շատ ամաչում էի պատասխանել, դանակ ու պատա-քաղը ստէպ-ստէպ ձեռքիցս թռչկոտում էին այս ու այն կողմ: Շատ ուշ ընտելացայ այդ բանին: Ախր ուր Մոսկւայի ամսական երեք մանէթանոց ճաշը և ուր պալատական լակէյների ձեռքով ընդու-նածը:

Այդ ճաշերն ինձ դուր չէին գալիս, որովհետև այդ մի պատիւ չէր, այլ ողորմութիւն, բայց չէի կարող մերժել: Դուրս գալիս սովորաբար ստանում էինք և ընծաներ մի-մի ծրարով: Իմ ստա-ցածը միշտ աւելի էր լինում, քան Տէր-Գրիգորեանինը. նրա ծրա-րից դուրս էր գալիս առառաւելն 10 մանէթ, իսկ իմից երեսուն էր, բայց միասին էինք ուտում, թատրոն գնում և այլն:

Որովհետև այս բոլորը եղաւ Արուսթիւն և Մանէլ՝ վէպիս շնորհիւ, հարկաւոր եմ համարում մի երկու խօսք էլ այդ վէպի ուղղութեան մասին դրել:

Ոմանք այն միտքը տարածեցին ընթերցող հա-սարակու-թեան մէջ, որ իբր թէ իմ աշխատութիւնը մի հետեւութիւն է անմահ Աբովեանցի վէպի: Այդպէս չէ: Նրա Վէրք Հայաս-տանին՝ մի ողբ է, ողբ հայրենիքի թշւառութեան վրայ, ողբ հայ-րենասիրի, բղիած մի զգացուն սրտից, զարգացած ուղեղից: Արու-սթիւն և Մանուէլը բերում է մի բոլորովին նոր ուղղութիւն, բո-լորովին ինքնուրոյն: Սա մի պատերազմ է յայտնում հին գաղա-փարների, հին դաստիարակութեան դէմ, որոնց վրայ չի ողբում, այլ յարձակում է անխնայ և նրանց տեղը տարածում նորը և լաւագոյնը: Լեզւի կողմից էլ այս վէպն նոյն նորութիւնն է բե-րում, որ հեղինակին խօսեցնում է մաքուր գրական լեզուով, միայն գործող անձերին է թոյլ տալիս, որ մօտաւորապէս իրանց խօ-սելու ռոճով ու բարբառով հանդէս գան, ինչպէս այդ թոյլ են տա-լիս ռուս գրողներն ևս: Վէրք Հայաստանի մէջ ստոյգն և ան-ստոյգը ռէալական և իդէալականը խճողած են իրար հետ, մինչ-դեռ «Արուսթիւն և Մանուէլը», իրականի նկարչական պատկերն է

դնումը ընթերցողի առջև։ Գեղարվեստական տեսակետից «Վէրք Հայ-աստանին» սրտի խորքից բղխած մի բնական ժայթքումն է, հեղինակը միտք չի ունեցել իր շէնքի գեղեցկութեան վրայ ուշ դարձնելու։ Իսկ «Արութիւն և Մանուէլի» մէջ ամեն մի գլուխը մի նկարչական ամբողջութիւն է. բոլոր գլուխներն ի միասին կազմում են պատկերների մի կարգ։ Հերոսն այստեղ զարգացման ճանապարհի վրայ է դրած, սրա համար այս վէպը կարող է շարունակել հեղինակի զարգացման հետ և դառնալ մի կենսագրութիւն՝ ժամանակակից անցքերի հետ կապած։ Իմ «Մի երես նորագոյն պատմութիւնից» յօդածը, որ տպւեց «Գրական Հանդէսի» մէջ, որից արտատպւելով ձրի բաժանեց իմ գրքի բաժանորդներին, պէտք է մոռնէր «Արութիւն և Մանուէլի» մէջ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով այդ չընթացեց և ես ստիպւեցայ զանազան փոփոխութիւններով տպել առանձին։ «Արութիւն և Մանուէլը» վէպ անւանել անգամ կարելի է, բայց որ մեղանում ասում է, դրա պատճառն այն է, որ մենք վիպական գրւածների ամեն ձևի համար ջոկ բառ չունենք։ Իմ առաջին նկարչական ամբողջութեամբ գրած վէպը «Ներկու Քոյրն» է։ «Արութիւն և Մանուէլն» այդ ամբողջութիւնը չունի, և կարող չէ ունենալ, որովհետեւ դա մի պատկեր է, այլ թանգարան պատկերների։ Դրա նախագիծն այնպէս է կազմած, որ ժամանակով այս աշխատութեան բովանդակութիւնն ևս պէտք է մոռնէր նրա մէջ։ Շատ անգամ մի բան ուղեցել եմ տեսնել կամ անել, ասելով. «Արանով Արութիւնիս մէջ մի գլուխ ևս կաւելանայ». փորձը ցոյց տաւ սակայն որ այս նախագիծն անիրագործելի է գեղարվեստական տեսակետից. Յայտնի անցքերի մէջ գործող անձը անյայտ մնալ կարող է, մինչև հեղինակը չըշեղւի բնականից ու իրականից և չըստեղծէ տիպերի և անցքերի մի խառնուրդ. իսկ ես չուզեցայ անել, ազգային ստոյգ պատմութեան օգնելու նպատակով։

Կրթական տեսակետից՝ իմ վէպն ունեցաւ իր սքանչելի ազդեցութիւնը նոր սերնդի վրայ, թէև ամենից շատ շահուողները հաւի նման կտուցները գետին քսեցին, իբր ոչինչ չըկերած։ Այդ վէպով ժողովուրդը ծանօթացաւ նոր սերնդի յառաջագէտ մտքերի հետ, իսկ նոր սերունդը ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական կողմերի հետ։ Սրանից աւելին թող դատէ կրիտիկոսը, որ անշուշտ ի նկատի

կունենայ և մեր վիպագրութեան զարգացման պատմութիւնը, սկըսած Թաղիատեանից, ցոյց տալով, թէ ո՞վ ինչ նորութիւն է ներաբերում, որն է հետեւողութիւն և որը՝ ինքնուրոյն:

XIV

1864 թւականի վերջին և 1865 թւականի սկզբի ամիսները Պետերբուրգի մտաւոր կեանքի վերածնութեան ամենաթունդ ժամանակն էր:

Ինչպէս զարնամուտը աւելի քնքոյշ ծաղիկներ է բուսցնում, իսկ ամառնամուտը սար ու ձոր լցնում է ամեն տեսակ՝ լաւ ու վատ, կոշտ ու քնքոյշ, հոտաւէտ և անհոտ բոյսերով, այնպիսի մի ամառն էր ներկայացնում Պետերբուրգի այդ ժամանակեայ մտաւոր կեանքը: Հնութիւնն ու նորութիւնը պատերազմ էին յայտնել իրար դէմ, սրանք էլ՝ դարձեալ բաժանեա՛ծ զանազան ճիւղերի՝ անխաչ յարձակում էին միմեանց վրայ, ամեն ինչ քննադատում, ամեն խաւար վարագոյր յետ քաշում: Արեւմտեան Եւրոպայի լուսաւոր մտքերի առջև դրած թումբը քննադատուելով՝ այդ քաղաքը հեղեղեց նորանոր գաղափարներով: Դա էր առաւելապէս թարգմանական գրականութիւնը, որ իւրաքանչիւր օր տասնեակ հասորներով էր դուրս գալիս: Մարդ շշկլում էր, չգիտէր որը կարդայ և որը թողնի, քանի որ մէկը միւսից զարգացուցիչ էր, մէկը միւսից դրաւիչ: Դուրս եկաւ Բոքլը և ահագին յեղափոխութիւն ձգեց, ոչ միայն իր գրքովը, այլ և իր անձնովը: Այդ մարդը համալսարանի երես չէր տեսել, ուրեմն կարելի է եղել երևելի հանդիսանալ և առանց համալսարանի: Այդ համոզմունքը հաստատեց Սմայլսի «Ինքնօգնութիւնը»: Սա հազարաւոր կենսագրական փաստերով ցոյց տուց, թէ մարդս ինքը կարող է միայն զարգացնել իրան, թէ՛ ուրիշի օգնութիւնը պակասեցնում է ինքնօգնութեան ուժը: Այս օրինակները ծալրաճեղ էին և միակողմանի, բայց շատ զայթակղական էին:

Ինքնակրթութեան ախտով ես արդէն վարակած էի բնականից, հարկաւոր չէր, որ այդ բանը սովորցնէր ինձ Բոքլը կամ Սմայլսը, բայց դրանցով ես աւելի ոգի առայ, չկորցնելով իմ ինքնուրոյնութիւնը: Մեր կեանքի տեսակէտից ես համաձայն չէի Սմայլսին: Եւ ահա ինչո՞ւ: Ոչինչ չի զարգանում առանց սնունդի. ինչ-

պէս բոյսն իր սնունդն է պահանջում, նոյնպէս պահանջում է և միտքը: Ես ինչպէս ինքնակրթւեմ հայկական շոր անապատում, ինչ սնունդով: Սնունդ եղած տեղը զարգացումն ինքն իրան կը լինի: Անգլիայի մոտաւոր առատ և ճոխ սնունդը կարող է Բոքլներ չառաջացնել, իսկ հայկականը...

Մեղանում մի առած կայ. ասում են՝ «կճուճը թօլ էլաւ, խուփը դտաւ»: Թօլ էլած կճուճը կարող է և կոտրւել կամ չգտնել իր խուփը: Եթէ թօլ անես մի մազնիւտ, նա, որտեղ երկաթի փըշրանքներ կան, իրանից կը կպցնէ կա՛ր ինքը կը կպչի իրանից զօրեղ երկաթի: Բայց կարող է պատահել, որ փշրանքներ չգտնի. բաւական չէ ուրեմն, որ մարդ մեղւի նման զանազան ծաղիկներից հիւթ ժողովելու և քաղցր մեղր շինելու յատկութիւն ունենայ, հարկաւոր են և ծաղիկները: Բնութիւնը կենդանուն չի ստեղծում նախքան նրա սնունդը, ընդհակառակը՝ սնունդն ինքը իրանից արտադրում է կենդանին:

Ասած է՝ «Ջորին Հաջ գնալով՝ հաջի չի դառնալ»: Պաշտպանելով սնունդի անհրաժեշտութիւնը, կարելի չէ ուրանալ և անհատի աննդառութեան գործարանների առողջութիւնը, նրա աճելու ընդունակութիւնը և բեղմնաւորութիւնը: Այդպէս որ չլինէր՝ սնունդի առատ տեղում հանձարները բանջարի պէս կը բուսնէին, կրթւելու համար Եւրոպա գնացողները բոլորն էլ կը վերադառնային մի մի Կանտ ու Կոնտ դառած, ընդհակառակը շատերն ստամոքսն են խանգարում և այնպէս վերադառնում, շատերն էլ իրանց ուղեղը. գնում են ուշով և վերադառնում ապուշ. հեղինակի գիտութիւնը բերելու տեղը, նրա սոսկ անունն են բերում:

Ձեմ կարող ուրանալ և թաքցնել մեղքս: Ես վարակեցայ իմ շրջանի ընդհանուր ախտով, որով և ընկայ պ. Եզեանցի աչքից: Ինձ դուր չէին գալիս նրա կրօնական գաղափարները, նրա կղերական ձգտումները: Ինձ առաջարկում էր, որ ես թարգմանեմ Ներսէս Ենոբայու Ընդհանրականը: Ես չը համաձայնեցի, առարկելով՝ որ մեր ժողովուրդն այդ տեսակ գրքերի կարօտութիւն չունի, նրա մէջ պէտք է տարածել բնական գիտութիւնների տարերքը, որ նա բացատրել կարողանայ բնութեան երևոյթները և ազատի իր դաւաւոր նախապաշարմունքներից: Սրանից պ. Եզեանցը եզրակացրեց,

որ իբր թէ ես ենթարկւել եմ զանազան ի զմերի, և ի ստերի կարգն եմ ընկել: Պր. Եզեանցը նկատեց նաեւ, որ համալսարան մտնելու փափագը թուլացել է իմ մէջ, և այս աւելի ևս դուր չեկաւ նրան: Համալսարանի արեւելեան բաժինը մտնելու ես մեծ դիւրութիւն ունէի, հանգամանքներն էլ շատ յաջող էին: Մի քանի անգամ մասնաւոր կերպով գնացի դասեր լսեցի, բայց դասի ժամանակ քունս տանում էր ու թէ նրա համար, որ դասի նիւթն. ինձ համար բարձր էր, այլ ընդհակառակը շատ ստոր: Համալսարանի միւս մասերը հեշտութեամբ կարող էի մտնել. պրոֆեսորներն ինձ անծանօթ էին, սէր էլ չունէի դէպի որ և է մասնագիտութիւն: Այս պատճառով ահա իմ համալսարանս դարձաւ Պետերբուրգի հասարակաց գրադարանը, որի մշտական ընթերցողը դարձայ: Այդ ժամանակ սունկի պէս բսնում էին և շատ էփանագին և մինչև անգամ ձրի գրադարաններ, որոնցից նոյնպէս օգուտ էի քաղում, ուզած գրքերս ղնելով տանը: Այժմ չկան այլ ևս այդ գրադարանները:

Այդպէս ահա իմ ինքնակրթութեան համար մենակ իմ ընդունակութեանը չեմ պարտական, այլ Պետերբուրգի մտաւոր վերածնութեան շրջանին, այն բորբոքող և եռանդոտ կեանքին, որի մէջ էի կարող չեփւել: Շատերն ականատեսներից ինձ յանդիմանում էին, երբ տեսնում էին կարգալիս բարձր բովանդակութիւն ունեցող մի գիրք, և ասում էին ընկերաբար՝ «Այդ ի՞նչ քո խելքի բան է, որ դրա վրայ ժամանակ ես կորցնումս, Բայց սխալում էին իրանց ընդունակութեան չափով. իրանք որ չէին հասկանում, ենթադրում էին, որ ես էլ չգիտի հասկանամ: «Սո հօ գիտեմ, որ հասկանում եմ, ասում էի ես, բայց չգիտէի, որ այս հասարակ բանը հասկանալու չափ սրանք չեն զարգացրել իրանց ինքնօգնութեան ուժը, զուրկ են բազմակողմանի հետաքրքրութիւնից. զարգացած չեն դրանց զգացումները, և այս բոլորը միայն նրա համար, որ նւազ է կեանքից ստացած դրանց պաշարը, աղքատ է իրանց փորձառութիւնը, միակողմանի և մեքենայական է դրանց մտաւոր զարգացումը, ամուլ է դրանց ուղեղը»:

Ես իմ միտքը չէի բռնադատում, չէի յոգնեցնում, այլ միայն բաւականութիւն էի տալիս նրա ձգտումներին, բաւականութիւն

էի տալիս իմ հետաքրքրութեանը, այն պատճառով էլ ամենադժար թւացող գիրքը ես կարդում էի այնպէս, ինչպէս շատերը մի գրաւիչ ուման:

Տիեզերքն ինձ հետաքրքրում էր, ինչպէս չկարդայի տիեզերագիտութեան վերաբերեալ գրքեր: Մարդկային կեանքն ինձ հետաքրքրում էր, ինչպէս չկարդայի նրա կեանքին վերաբերեալ գրքեր, և այլն: Եւ քանի որ այդ բոլորը գրւում է պարզից սկսելով և աստիճան առ աստիճան բարձրանալով դէպի բարդը, ինչ դժւարութիւն կայ այդ բանը հասկանալու համար, եթէ առ այդ ունես բնական պահանջ, մի տեսակ քաղց և ծարաւ և անզուսպ հետաքրքրութիւն: Դժւարը նոր բան ասելն է, նոր գիտ անելն է, իսկ արած պրծածը չհասկանալու համար բաւական թթամտութիւն ունենալու է: Փորագրութեան և ճնշման տակ ձգելու համար ամեն փոշտ պէտք չի դալիս: Ես չեմ ասում, որ ամեն ոք կարող է ամեն ինչ անել, բայց ով որ իր մէջ կարողութիւն է զգում, թող սկսէ գործել, աշխատել, և կը տեսնէ, թէ ինչպէս սկզբում դժւար և անմատչելի թւացող գործը—իր ձեռքին դառնում է մի խաղալիկ: Ես մէկ անգամ մի հասակաւոր վարդապետի ուսերէն էի սովորեցնում: (Ինչո՞ւ թաքցնեմք, այդ վարդապետը այժմ Սուբխաս Եպիսկոպոսն է): Սկզբումը դա դժւարանում էր: Գործն սկսել էի մի հաստ թումանից, որ հետաքրքրէ իրան: Մի վախենաք, ասացի, միայն սրա տասներորդ մասը պիտի սովորէք—Հասկա մնացածը, հարցրեց—Մնացածն արդէն կը գիտենաք, որովհետեւ ամեն մի հեղինակ գործ է ածում յայտնի չափով բառեր և դարձեալներ: Գիրքը գլխէ ի գլուխ նորանոր բառեր և դարձեալներ չի պարունակում: Սրա բոլոր հարստութիւնը տասներորդ մասումն արդէն վերջացած կը լինի: Եւ այդպէս էլ եղաւ: Մինչև գրքի կէսը որ հասանք, հայր սուրբն սկսեց ամեն ինչ թարգմանել առանց իմ օգնութեան:

Մտքի զարգացման համար ֆիզիքական պարապմունքը անհրաժեշտ պայման պէտք է համարել: Մեզանում ոչ միայն այս չկայ, այլ որ ամենից վառն է՝ ուսանող ասւած երիտասարդները հրանց ուսումն աւարտած են համարում այն հասակում, երբ նոր պիտի սկսէին ուսում առնել: Գոնէ շարունակէին իրանց ինքնալրթութիւնը մի նոր բան սովորելով, կամ սովորածը լաւ իւրաց-

ներու համար: Վերջապէս ինքնազարգացումը պէտք է շարունակել անընդհատ, ինչպէս գիտութիւնն ինքը զարգանում է անընդհատ: Մի կէտի վրայ կանգ առնել՝ կը նշանակէ լծանալ, նեխել, կամ ընդդիմանալ և քարանալ: Սակայն մարդիկ կան, որ պարծնում են շարունակ միեւնոյն զուրնան փշելով: Նոր սերնդին խորհուրդ կը տայի դրանց օրինակով չվարակել. այլ սովորել, սովորել, շարունակ սովորել և սովորացնել միեւնոյն ժամանակ, շատից շատ, քից՝ քիչ:

XV

Պետերբուրգի մոաւոր կեանքի վերածնութիւնը, ինչպէս ասացի, նման էր մի հեղեղի: Դրա առաջը սկսեցին առնել 65 թւականի վերջերից և սկսեց մի յետաշարժ ուղղութիւն: Այնուամենայնիւ ծանօթացայ ես Միքայէլ Նալբանդեանցին, որ ազատութիւն ստացաւ գեներալ Սուլթանշահի երաշխաւորութեամբ: Այս մարդուն առաջին անգամ ես տեսել էի Թիֆլիս, ուր եկել էր էջմիածին գնալու համար: Այդ ժամանակ մենք յափշտակեցանք նրա ճարտար հայախօսութեան վրայ: Դրական լեզուով մենք դու ևս թոթովում էինք. այդպէս չէր Նալբանդեանցը, նրա լեզուն արդէն կազմակերպւել էր և խօսում էր այնպէս, ինչպէս որ գրում էր: Իսկ հիմա նրան խօսել արգելել էին բժիշկները. թոքախորը մաշել էր նրան և առաջւայ Նալբանդեանի ստւերագիծն էր մնացել: Բայց որքան զարգացել էր մոաւորապէս և որքան յետ թողել իրանից Ս. Նազարեանցին: Համակիր չէր այլ ևս ոչ նրա լեզուն և ոչ նրա ուղղութեանը, համարելով յետամնաց և պահպանողական: Նալբանդեանցը աշխարհից կտրւելով՝ չէր կտրւել ժամանակակից գրականութիւնից, շարունակ կարդացել էր միայնութեան մէջ և շատ էր մտածել: Նրա՝ գրածների մի մասը Մ. Տէր-Գրիգորեանցի ձեռքն ընկաւ, բայց թէ ում մօտ մնաց յետոյ՝ ես չիմացայ: Գրածներից նշանաւոր էր «Արկարծք Ադամայ» պօէման, գրած ընտիր դրաբառով: Այդ բանաստեղծութիւնը գլխի ի գլուխ բերան էր արել Մ. Բուդաղեանցը և ասում էր շատ տեղ: Դա մի շատ հրաշալի բանաստեղծութիւն էր, նկարագրում է բնականի կուրը անբնականի դէմ, Ադամը վիճում է հրեշտակի հետ, որ թոյլ

չի տալիս նրան սիրելու Եւային: Հոաշալի էր մանաւանդ սիրահարւած Արամի և Եւայի զեղեցկութեան նկարագիրը: Նալքանդեանցի տաղանդը, մոռւոր զարգացումը, լեզւի հարստութիւնը անհամեմատ բարձր էր Ռ. Պատկանեանից, իսկ բնաւորութեամբ շատ շիտակ էր Նալքանդեանցը, ինչպէս ուղիղ վեր բարձրացող մի բուրգ, մինչդեռ Պատկանեանը մի տատասկ էր փուլած գետնի երեսին, որի մօտով անցնել չէր կարելի անպատիժ:

Պետերբուրգում այդ միջոցին գլուխ բարձրացրեց Միքայէլ Միանսարեանցը, թարգմանել տալով Կոմբը և Լարուէի դասախօսութիւնը: Կոմբի կէսը թարգմանեց Մ. Տէր-Գրիգորեանցը, իսկ միւսը կէսը Եղի. Բաստամեանցը Մոսկւայում (յետոյ Վահան վարդապետ): Սրա թարգմանածը մի փոքր անհարթ էր, սրբագրեցինք ես ու Տէր-Գրիգորեանցը, բայց սա բոլորն իր անւան սեփականեց և զրկեց խեղճին, առարկելով, որ նրա թարգմանածը պէտք չեկաւ: Իսկ Լարուէն համարեա բոլորն էլ ես թարգմանեցի, բայց որովհետեւ իրան էր յանձնւած թարգմանութիւնը, խնդրեց որ ես բաժին չպահանջեմ: Միանսարեանցը ժողովում էր և ազդային երգերը, որ յետոյ տպագրեց Քնար Հայկական վերնագրով: Սրա ձեռնարկութեան համար տառեր էին հարկաւոր: Ես յանձն առայ ձուլել տալ Լիմանին և ձուլել տւի: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր արդէն Յակշատի տպարանում, ես շարեցի մի երես բան և տպել տւի, որ ցոյց տամ Միանսարեանցին և ուրախացնեմ: Եւ իրաւ շատ ուրախացաւ և սկսեց օղային ամրոցներ կազմել, թէ ինչ և ինչ է մտադիր տպագրելու: Բաւական հարստութիւն ունէր, բայց ասում էր՝ ամեծ գործերիս այն ժամանակ կը ձեռնարկեմ, երբ լախո ունենամ արժանանալու վիճակախաղի երկու հարիւր հազարին... Հասարակութեան մէջ սա այնպիսի մի դիրք էր բռնել, որ ուղում էր սուերով ծածկել Սանասարեանցին և Եղեանցին, որոնք դեռ մի նշանաւոր ազգային գործչէին կատարել: Ես չգիտէի, որ մի ներքին լուռ նախանձ կայ սրանց մէջ: Ուղենալով ուրախացնել և Սանասարեանցին և Եղեանցին, նրանց ևս ցոյց տւի տառերի օրինակը, պատմելով գործի հանգամանքը և գովելով Միանսարեանցին: Նրանք նայեցին և դուռն, որ տառերը շատ անպէտք են և անճոռնի, որ նրանցով կարելի չէ

օրինաւոր բան տպել: Ես շատ վիրաւորաւ զգացի ինձ, բայց ձայն չհանեցի: Վիրաւորանքս չծածկեցի Միանսարեանցից, և նա ինձ մօտիւթարեց, ասելով՝ նրանք քեզ չեն վիրաւորել, այլ ինձ. դրանք չեն ուզում, որ ես մի բան արած լինեմ, բայց ես պիտի անեմ՝ դրանց ջգրու: Մտքումս ասացի, «Միայն լաւ բան արէք, թէկուզ միմեանց ջգրու լինի»:

Ուսանողութեան սէրն ու յարգանքը Սանասարեանցն էր վայելում և ոչ Միանսարեանցը, որովհետեւ նա էր պէտք դալիս մի դրամական օգնութեան պահանջ եղած ժամանակ, բացի այն մշտական տուրքից, որ վճարում էր ամսէ ամիս չքաւոր ուսանողաց օգտին: Այդ մարդը շատ առատաձեռն էր և տւածը տալիս էր առանց զգացնել տալու ստացողին, որ նրան մի բան տւաւ: Տալիս էր իբրեւ թէ պարտ լինէր ուզողին: Եւ հարստահարւում էր անխնայ: Նրա համար չկային ոչ բախտախնդիրներ, ոչ խաչազոյններ, դիմողին չէր մերժում. իր ողորմածութիւնը տարածում էր և օտարների վրայ: Եթէ իմ բնաւորութեան մէջ շահելու տրամադրութիւն լինէր, ես կարող էի այդ ազնիւ հայրենասէրի հաշիւ ապրել: «Աշխատանք և վարձատրութիւն, և ոչ ձրիակերութիւն», այն է եղել իմ նշանաբանը: Իմ այդ իբր ապահոված միջոցին ես վերջին չքաւորութեան մէջ ընկայ: Պատճառը ոչ ոքի յայտնի չէր: Շատ անգամ օրերով քաղցած էի մնում, աւելորդ հագուստս ծախում էի: Միքայէլս ձուլարանումը իր արեւսոն աւարտեց, բայց շատ մաշւեց խեղճը, բոլոր միսը հալւեց և մնաց չոր կմախքը: Դրա վրայ աւելցաւ և մեր ընկեր Եաշան: Դա ևս եկաւ Պետերբուրգ և հիւանդացաւ թոքախտով: Եկեղեցու դաւթում թոյլ չէին տալիս ընկերներին մօտս պահել, հարկադրւած առանձին սենեակ էի վարձել նրանց համար, ստացածս չէր բաւականանում երեքիս և երեքեանքս էլ մնում էինք քաղցած: Ճար չկար, պէտք է դիմէի արտաքին օգնութեան: Այս բանը յայտնեցի Ա. Բաբայեանցին, որ Ռուբէն Զալալեանցի գնալուց յետոյ իմ մտերիմ բարեկամն էր: Սա հաւաքեց մասնաւոր օժանդակութիւն կարող ուսանողներից, բայց քիչ էր, դիմեցի պ. Սանասարեանցին, և նա ասաց. «Այդ մասին բնաւ հոգ մի անէք, ես ինքս կուղարկեմ նրան հայրենիք իմ քրոջ որդու հետ (Աւոնի) և ուղարկեց:

Իմ այդ նեղութեան ժամանակս Պետերբուրգ էր Աղեքսանդր Երիցեանը: Դա Թիֆլիսումը գրավածառի խանութ էր բացել Տէր-Միքայէլեանի հետ, եկել էր գրքեր գնելու, ուրեմն հարուստ էր: Արուժիւն և Մանուէլի ձեռագիրը տարայ մօտը, և պատգի՝ «գրքեր էք տպում, այս բանն էլ առէք և տպեցէք, թանգ չեմ գնահատիլ, չիտուն մանէթով կը տամ: Աղեքսանդրը պատասխանեց, Շատ էժան ես գնահատում, դա աւելի թանգ արժէ, բայց ես պիտի նայեմ իբրեւ վաճառական, թէ արդեօք այդ գիրքը որ տպագրեմ, կը վաճառուի և կը կարողանամ տպագրութեան ծախքը հանել: Դու գիտես որ մեզանում կարդացողների թիւը շատ նւազ է: Իմ կարծիքով պէտք է գտնել մի բարերար, որ իր հաշուով տպէ: — Ես չեմ կարող բարերար գտնել, ասացի, բայց ուրախութեամբ կը վաճառեմ նոյն իսկ 25 մանէթով: Կը տպւի և ձրի, բայց փող շատ է պէտք:

2գնեց անիրաւը. գոնէ ասէր՝ «փողի կարօտութիւն ունես, առքեզ 25 մանէթ պարտք»:

Միքայէլի գնալուց յետոյ էլ չթեթեւացաւ իմ նեղութիւնը: Եաշան ֆինաց և տկարութիւն շատ քաշեց խեղճը: Միքայէլն ու ես տնտեսապէս և բարոյապէս անբաժան ընկեր էինք, իսկ Եաշային օգնում էինք իբրեւ ազնիւ ընկերոջ, նա ինքը ոչինչ խնայած չէր մեզանից երբէք: Բայց ես ինչպէս ասէի մէկին, թէ այնպիսի մի ընկեր ունիմ և օգնում եմ նրան: Այդ կը համարէի մի տեսակ մեծամտութիւն և սնափառութիւն իմ կողմից. պիտի ասէին՝ իր գլուխը չի կարողանում պահել, ուրիշների հոգսն էլ է քաշում, այն էլ մի օտարի: Մէկ անգամ հարկադրւած էի նոյն իսկ պ. Եղեանին երթալ մի հինգ մանէթ ձեռքափոխ ուզելու. կամ պարտք: Պարոն Եղեանցը տւաւ ինձ հինգ մանէթը, միւսնոյն ժամանակ հաշւեց իր ելքն ու մուտքը և ասաց, որ հազիւ ծալր ծալրի է բերում, ինձ էլ պատւիրեց, որ հաշուով ապրեմ, եղած ժամանակ չշտայլել և յետոյ քաղցած նստել:—Այս անգամ ներեցէք, ասացի, միւս անգամ այդպէս կանեմ:

Չնայած իմ նեղ վիճակին, ինձանից աւելի ևս նեղացած ուսանողներ կային. դրանք էլ ինձ էին դիմում օգնութեան, տնտեսական թշուառութիւնը մի սովորական երևոյթ էր մեզ համար, չէինք յուսահատուում: Մէկ անգամ մէկին փող չունէի որ տայի,

Ժամացոյցս տւի, որ գոնէ գրաւ դնէ: Վերջը թափել չկարողացանք, այնպէս էլ կորաւ: Ես դերւիշի պէս մէկից առնում եւ միւսին էի տալիս, բայց ոչ ոք չգիտէր այդ բանը: 67 թւականի սկզբում Եաշային տարայ իր ծնողաց մօտ Մոսկւայ: Շատ ցուրտ էր, սարսափելի ցուրտ: Տաք վերարկուս եւ թաղիքի ոտնամաններս հագցրի Եաշային որ չմրսի, բայց ես մրսեցի այնպէս, ինչպէս ցրտահար եղած վարդենի: Վերադարձայ Պետերբուրգ ձայնս իսպառ կտրւած, գոյնս թռած, առոյգութիւնս կորցրած: Այլ ես երգել չէի կարողանում եւ ռոճիկս ստանում էի ողորմութեան պէս: Միջայելի գնալուց յետոյ ես ինձ մի տեսակ որբացած զգացի, սկսեցի հայրենիքիս կարօտը քաշել եւ մաշել: Ձմեռը մօտենում էր եւ ես յոյս չունէի, որ դարունքին կարժանանամ, այնքան սաստիկ էր կարօտս: Վահագնը իր բժիշկներին ուղարկեց ինձ տեսնելու: Եկան զննեցին եւ միաձայն վճռեցին, որ վերադառնամ հայրենիք. «Եթէ մնաք, չէք ապրիլ, ասացին. ձեր տկարութիւնը եւ ֆիզիքական է եւ հոգեկան»:

Վճռեցի եկեղեցուց երեք հարիւր մանէթ ճաշի ծախք ստանալ եւ ուղարկել հայրենիք: Հէնց այս միջոցին Պետերբուրգ հասաւ նորընտիր Գէորգ կաթողիկոսը եւ իջաւ Լազարեանի բնակարանում: Հետը բերել էր եւ Պետրոս եպիսկոպոսին ու Խորէն Գալֆայեանին եւ իր թարգման Նիկողայոս Տէր-Յովհաննիսեանին: Մանկունուն թողել էր Մոսկւայում: Բերել էր եւ շաթիրներին, որոնք գորգի վրայ դրած խաչի գլխների էին նմանում: Ինքը Լազարեանը դուրս էր եկել իր բնակարանից եւ տեղաւորել իր դստեր մօտ: Դադեցիին (պալատապետ) փնփնթում եւ կատաղում էր, տեսնելով, որ պատւաւոր հիւրերը փչացնում են թանգսգին կահկարասիքը, չիմանալով ոչ նրանց պատիւը եւ ոչ գինը: Հասարակ մահկանացուների համար անմատչելի պալատը դարձել էր մի հասարակաց պանդոկ, ուր անխորի ներս ու դուրս էին անում ամեն կարգի մարդիկ:

Կաթողիկոսն ասել էր՝ թէ ինձ ինչ է մտադիր անելու: Եջմիածնումը, թէ մտադիր է վերանորոգելու եւ տպարանը եւ մի ամսագիր հրատարակելու: Այն դէպքից օգուտ քաղելով՝ Սանաասրեան եւ Եղեանը մատնացոյց են լինում ինձ եւ իմ Միջայելի վրայ, վկայելով, որ մենք այդ զործին շատ յարմար ենք:

— Եթէ այդ երկուստարդներին տանէք այնտեղ, ասել էր

պ. Սանասարեանցը, ես էլ իմ կողմից, ինչ որ հարկաւոր լինի թէ ձուլարանի և թէ տպարանի համար, կը հոգամ: Մայրեր ունեմ մօտս, աչն էլ կը տամ:

Այստեղ ուշադրութեան արժանի է պ. Սանասարեանցի հեռատեւութիւնը, որով իր տալիք օգնութիւնը կապում է մեր այնտեղ լինելու հետ, շատ լաւ իմանալով, որ ամեն օգնութիւն ապարդիւն կանցնի եթէ այնտեղ չլինեն գործին հմուտ մարդիկ:

Սրա վրայ Վեհափառը ինձ՝ կանչեց մօտը, պատուիրեց, որ երթամ Թիֆլիս սպասեմ մինչև իր վերադարձը, խոստանալով, որ այնտեղից ինձ կը տանէ Էջմիածին լաւ ուժիկով: «Դէ, ապրե՛ս, տղա՝ աստղ և աջը մեկնեց, ես համբուրեցի և դուրս եկայ լուռ ու մունջ:

XVI

Պետերբուրգից դուրս եկայ 1867 թւականի վերջերին: Երկաթուղին Պետերբուրգից մինչև Մոսկւա և այդտեղից մինչև Կոդլով էր: Այդտեղից պէտք է փոստով գնայինք: Ընկերս մի օֆիցեր էր, Լինդելեւիստ ազգանունով, որ բաւական կարդացած և զարգացած մարդ էր: Ճանապարհորդում էինք սանկայով, արթուն մնալու համար՝ ընկերս պատմում էր իր կարդացած հեղինակներից զանազան բովանդակ: Ջարմանալի չիշողութիւն ունէր. Շէքսպիրի բոլոր դրամաները բերան գիտէր: Մեզ հետ կային և կարարդացիք, որոնք նոյնպէս Պետերբուրգից էին գալիս, այնտեղի կայսերական թիկնապահ գնդի ձիաւորներից էին: Նովոչերքասկից որ դուրս եկանք, ճանապարհին մեր առջև գնացող կարարդացիք կանգնեցին իրանց սանկան և սկսեցին իրանց լեզւով հարայ-հրոց բարձրացնել և գղակները գնդակի պէս վեր վեր նետել: Մօտեցանք և հարցրինք պատճառը — Հարա չէք տեսնում, ասացին, նայեցէք, հրէն հորիզօնի ծայրում մեր Էլբրուսը:

Տեսնելով հայրենի լեռան զաղաթը, ուրախութիւնից չըզիտէին թէ ինչ անեն: Երկար ժամանակ լեռներից զուրկ մնալով՝ շատ էին կարօտել խեղճերը: Վուրեմն մինակ ես չեմ կարօտ քաշել, ասացի ես մոքումս, սրանք էլ են իմ օրումս: Այստեղ պատկերացան իմ երեւակայութեանս մէջ հայրենիքիս ծաղկապատ լեռները, որոնց

տեսութեանը շուտով պիտի արժանանայի և փափագս առնէի՝ առատառատ ծծելով նրանց կենսատու օդը:

Շատ մարդիկ կան, որոնք իրանց վրայ չեն փորձել, թէ ինչ է քաղցը, ծարաւը, փափագը, կարօտը, սէրը և ուրիշ շատ զգացումները: Ուրիշի զաւակի մահաւան վրայ աւելի նրանք են լաց լինում, որոնք փորձով գիտեն, թէ ինչ է ծնողական կսկիծը. միտն են բերում իրանց զաւակը և լալիս աղի արտասոււնքով: Ընկերս ծիծաղեց չէրքէզների ոգևորութեան վրայ, իսկ հս նրանց հետ վեր-վեր կը թռչէի, եթէ չամաչէի...

Ուղեկիցս առ ժամանակ մնաց Ստաւրոպոլ, իսկ ես չէրքէզների հետ գնացի մինչև Վլադիկաւկազ, և այստեղ էլ մնացի մինչև եօթնօր, որովհետև ճանպան կապած էր ԵՅՅՅԱԿԵ-ների պատճառով: Այստեղ ճանպուս ծախսը հատաւ, մնաց հինգ մանէթ միայն: Էլ սպասել կարելի չէր. մոածեցի ուղտով գնալ: Գնացի ուղտապահների մօտ, սակարկեցի մինչև Թիֆլիս երեք մանէթ, նստեցի մի ուղտի վրայ իմ եւրոպական շորերովս և քաղաքի միջով լանգու-լանգու անելով անցայ մինչև միւս ծայրը: Ամենքն էլ ապշած նայում էին և հարցնում միմեանց, թէ ով է արդեօք այս գիժը: Այդտեղ իմ ուղտապահներն իջան ուրիշ քարաւանի մօտ, որոնց բեւերը դեռ պտորաստ չէին: Ես մնացի դրանց մօտ կանգնած մոլորածի պէս: Մէկ մանէթ կանխիկ էի վճարել. «Եթէ այսօր գնալու չէիք, ասացի, ինչո՞ւ բէ՛հ առաք ինձանից»...

Այս միջոցին, չըգիտեմ, Աստած ուղարկեց, թէ իրանք եկան, մօտեցան ինձ երեք հոգի Ղզլարցի վաճառականներ, և միտքս իմանալով՝ ասացին, ուղտով անցնել անհնարին է, դուք բոլորովին կը սառչիք: Մենք էլ պէտքէ գնանք Թիֆլիս, սպասեցէք միասին երթանք. ի՞նչ ունիք շտապելու: Ես յամառեցայ, իսկ նրանք աշխատեցին համոզել ինձ և իբրև մի խենթի խելքի բերել: Տեսայ որ ինձ անխելքի տեղ են դնում, պատճառը յայտնեցի, խոստովանելով, որ սպասել չեմ կարող, որովհետև ճանպուս ծախքը հատել է: Ղզլարցիք խնդացին:

— Գնանք, գնանք, ասացին, մեզ մօտ: Մենք կարող ենք ձեզ մինչև Թիֆլիս տանել, իսկ այնտեղ դուք կը վճարէք ձեր բաժին ծախքը:

— Եթէ աղքատ բարի կը լինէք, ասացի,— ես ուրախութեամբ կը վճարեմ թէկուզ պարտքիս կրկնապատիկը:

Կանխիկ վճարած մանէթս ալ ևս չըսահանջեցի ուղտ-սպահ-ներից:— Զանս, ինձ չառնես, ասացին տղայքը:— Ո՛չ, ասացի, ես արդէն նստեցի ուղտի վրայ, այն էլ կեանքիս մէջ առաջին անգամ, այդ ինձ համար աւելի արժէ քան թէ մի մանէթ:

Թիֆլիսում պարտքս վճարելու յոյսս մեծ էր: Վէպս տպել էր արդէն Միքայէլը, ուրեմն գրավաճառի մօտ ստանալիք կռնենայի:

Հասանք Թիֆլիս և իջանք Զուրաբովի քարանսարայումը: Միւս օրը գնացի գրավաճառի խանութը, որ ծախած գրքերիս փողն ստանամ և բերեմ վճարեմ պարտքս, որ 19 մանէթ էր: Բանից ղուրս եկաւ, որ իմ անդրանիկ մտաւոր ծնունդն ես իմ պատանեկութեան օրն է ընկել: Այստեղ միտս ընկաւ Պետերբուրգի գրաքննիչ Տերունի Բերդեանցի մարգարէութիւնը: Երբ որ վէպս տարայ նրա մօտ, որ գրաքննէ, նա իր ձեռագիր հարուստ բառարանի թերթերը փռել էր դահլիճի մէջ, և չըգիտեմ ի՞նչ էր ջոկջրկում:

— Այդ ի՞նչ ես գրել, ասաց:

— Ինչ, ասացի, աղգային կեանքից մի վէպ է:

— Աղգային կեանքից... ասաց Տերունին ցաւած սրտով:— Ուրեմն աղգային թշուառութիւն կը լինի անշուշտ: Այո, թշուառ է մեր ազգի կեանքը, շատ թշուառ: Տեսնում էք ահա այս թերթերը. չիսուն տարւայ աշխատութիւններ են. չիսուն տարի շարունակ աշխատել եմ ես սրանց վրայ, բայց գնահատող չըկայ, ոչ տպող կայ, ոչ առնող, այսքան ամուլացած է մեր ազգի մէջ ուսումնասիրութիւնը, գրասիրութիւնը, չնայած, որ միլիոնատէր հայեր ունենք: Այս աշխատութեան դին չըդնողները ի՞նչ գին պիտի դնեն քո վէպին: Բեր, բեր ստորագրեմ:

Եւ ստորագրեց առանց կարգալու:

Ընկերս տպագրում է գրքերը թղթի փողը հաւաքելով բաժանորդագրութեամբ, շարում է ինքը, իսկ տպագրութեան վարձը վճարելու համար գտնում է մի ազգասէր մարդ, որ էր Երեանցի Աղաջան Թաղիանոսեանցը, նրանից փող է առնում մօտ մի հարիւր մանէթ և հազարի չափ գրքեր յանձնում իրան, թէ՛ վաճառեցէք,

ձեր փողը վերցրէք, իսկ մնացած գրքերը և աւելցած փողը յանձնեցէք հեղինակին: Այս յանձնարարութիւնն անելուց յետոյ ինքը գնում է հայրենիք: Մեր ազդասէր վաճառականը Աւետարանի քանքարաթաքոյցի նման գրքերը փակում է իր սենեակում, իսկ ինքը գնում է Երևան: Գնացի մօտը: Մի ուրիշ մարդ էլ կար մօտը՝ և ինչպէս երեաց՝ իր ընկերն էր: Սովորական բարեկենդից յետոյ ասացի.—Շնորհակալ եմ, որ տպարանից հանել էք գրքերս, բայց շատ դժգոհ եմ, որ գրավաճառներին չէք յանձնել: Գիրքը տպած է կարգալու համար և ոչ բանտարկելու: Գոնէ, հիմա լինի, այդպէս արէք, յանձնեցէք գրավաճառներին:

—Մենք ոչինչ չենք կարող անել, պատասխանեցին,—մենք ձեր գործակատարը չենք, մեր փողը կը բերէք, ձեր գրքերը կը տանէք:

—Շատ լաւ էք ասում, ասացի, և իրաւունք էլ ունիք, բայց որ փող չունեմ, ձրտեղից բերեմ, կամ ի՞նչ շահ ունիք գրքերը պահելով:

—Եթէ գրքերն ազատելու փող չունիք, ուրեմն ձեռք վերցրէք գրքերից, այնուհետեւ մենք կը վաճառենք և մեր փողը կտանանք. միայն դուք մեզ մի ստորագրութիւն պիտի տաք, որ գրքերը մեզ էք տւել, ստանալով լիովին բաւականութիւն:

—Եթէ այդպիսի մի թուղթ տամ, մի՞թէ դուք կառնէք, չէք զգալ, որ այդ մի անիրաւութիւն է, զրկողութիւն է, մի անգթութիւն է, ծայրայեղ հարստահարութիւն է, դա մի թալանութիւն է, ախր ի՞նչպէս կարելի է հարիւր մանէթի տեղ՝ հազար մանէթի գիրք տալ:

—Նշու էք մեզ անպառուտ, պարոն, բարկացան հայոց գրականութեան կատաղի թշնամիները. կամքի բան չէ, մեր փողերը բերէք, ձեր գրքերը տարէք: Ուզում էք որ ծախւի, մեզ մի թուղթ տւէք, որ զուք ձեռք էք վերցնում: Այդ էլ չէք ուզում, գրքերը կը մնան մի անկիւնում թափւած:

—Շատ լաւ, ասացի, տւէք ինձ թուղթ և գրիչ, ես կըտամ ձեր ուզած թուղթը, նրա հետ և իմ խորին զգացմունքը, որ կարելի է տածել միայն դէպի Շէյլոկի նման մարդիկը:

Այս ասածիցս բան չըհասկացան. Շէյլոկի մասին գաղափար չունէին: Թուղթ և գրիչ տւին և ես իրանց ուզած ստորագրութիւնը

ուի և զուրս եկաց: Յետոյ սրանք զրքերս տարել էին Երևան և այնտեղ ցրել հատը 10 — 20 կուպէկով, որով հաւատացրել էին, որ ազգասիրութիւն են անում ժողովրդի մէջ էժան գնով զրքեր տարածելով: Եւ ինքս ժողով գնեցի իմ զրքերից մի քանի օրինակ՝ բարեկամներին ընծայելու համար:

Աշխարհումս վատ մարդիկ որ չըլինին, էլ ի՞նչ գին կարող են ունենալ լաւերը: Այս բանը դեռ շատ վաղուց վրացոց հռչակաւոր բանաստեղծ Շոթա Ռուսթաւէլին ոտանաւորով է ասել, թէ՛ «Գեղեցկութիւնն երբ էժանանայ, էլ մէկ չիր էլ չի արժենաց...»

Պարտքս չըվճարած, միտք չունէի ծանօթներին երևալ, բայց հիմա հարկադրեցայ գնալ ուղղակի պ. Էնֆիաճեանցի մօտ և խոստովանել գլխիս անցքը: Նախկին բարերարս շատ ուրախացաւ ինձ տեսնելով և իսկոյն տաւ փոխանակ 12 մանէթի՝ երեսուն մանէթ, պատւիրելով՝ որ եթէ նեղութիւն ունենամ, չըծածկեմ իրանից:

Պարտքս վճարելուց յետոյ հիւրասիրեցայ պ. Մովսէս Վարդանեանցի տանը: Մովսէսը, որ իմ նախկին աշակերտակիցս էր ձուլարանում, հիմա գլխաւոր գրաշար էր պ. Էնֆիաճեանցի տպարանում և միշտ նամակակցութիւն ունէր հետս. ճրի ուղարկում էր ինձ և Վեդունայ Զուլարանումը մի ռուս վարպետ ունէինք մենք, որ այն ժամանակ միակն էր ամբողջ Թիֆլիսում: Սա բոլոր աշակերտներին ուստա էր ասում, իսկ Մովսէսին՝ պոլտորա ուստա, այսինքն՝ մէկ ու կէս ուստա կամ ուստա ու կէս: Պետերբուրգից Մովսէսին ուղարկած լուսանկարի վրայ մի ոտանաւոր էի գրել, որ նրան անւանել եմ ռուստա և կէս: Շատերը բերան են արել այդ ոտանաւորը, բայց չըգիտեն ուստա և կէս ասելուս պատճառը:

XVII

Մօտ եօթը տարի էր, ինչ որ չէի տեսել ծնողացս Հիմա գնացի աղքատ գրպանով, բայց հարուստ տարագով և գլխով: Այնպէս ճոխ հագուստ, որ նրան տեսնող գիւղացին երբէք չէր կարող երեւակայել, որ նրա գրպանները կարող են դատարկ լինել:

Լսել եմ, որ մի արեւելցի բանաստեղծ ասել է՝ «Երկնքի արքայութիւնը ոչ թէ այն նիւթականն ունի, ինչպէս զուք էք երեւակայում, այլ ունի այն բոպէի քաղցրութիւնը, երբ մի մայր գրկում է եօթը տարով տարագրւած որդուն»:

Տունը հասալ թէ չէ, թէև առաջուց իմաց էի տւել դալս և նախապատրաստել, չափից դուրս յուզւեցան ամենքը, Հայրս, որ նոյն իսկ իր զաւակներին չըհամբուրելու մի նախապաշարմունք ունէր, որովհետև Յուդան համբուրելով էր մատնել Քրիստոսին, այս նախապաշարմունքը ծնողական ծովացած կարօտի առջև ջարդ ու փշուր եղաւ Ինձ առաւ իր հսկայական բազումների մէջ և սկսեց հեկեկալ երեխայի նման և համբոյրների հեղեղ թափել: Մօրս հերթ չէր տալիս: Խեղճ մայրս ժպիտը բերանին և արտասուքն աչքերին՝ կանչում էր.—Մ'ջ մարդ, երեխիս կըսականես, թող մէկ էրեսին մօտիկ տամ Վձայ, ես քըմատաղ ինեմ, իս, անուշ բալաս, անջաղ մին եկարա... Հայրս բաց թողեց թէ չէ՝ ես լազի ջանս գոչելով՝ ընկայ մօրս գիրկը և երեսս թաղիցի երկու հսկայական ծծերի արանքում: Ամբողջ գիւղը հաւաքւեց, որը ժպտում և որը լաց էր լինում ուրախութիւնից:

Մի զարմանալի դիւղ է մեր դիւղը. իր բնակիչներին սիրագորով մօր պէս գրկած է պահում, չթողնելով ոչ ոքի պանդխտութեան երթալ: Նս առաջին և վերջին պանդխտութիւն քաշողն եմ մեր գիւղում: Նոյն իսկ Թիֆլիսումը չի կարողանում մնալ մեր գիւղացին, չունինք ոչ մի վաճառական և ոչ արհեստաւոր քաղաքիս մէջ: Նրանք նւիրւած են իրանց գիւղի բերրի և արդիւնաւէտ հողին ու ջրին. դուրս երթալու կարօտութիւն չունին: Ինքը գիւղը Գուգարքի ակն ու մարգարիտն է: Այդտեղ է եղել հին Գուգարքի բլէշխութեան մայրաքաղաքը: Ամեն անգամ երբ գնում եմ մեր գիւղը, սրտիցս չի տալիս քաղաք գալ և չէի գալ, եթէ ստիպողական պահանջ չունենայի: Ամեն մարդ կը սիրէ իր ծննդավայրը, բայց այլ է սիրել, և այլ՝ հաւանել, հիանալ և զմայլել: Մեր գիւղն զմայլելի է և հիանալի իր գեղեցիկ դիրքով և տեսարաններով: Նախքան Ռուսաստան գնալս, ես այդ գեղեցկութիւնը չէի զգացել, որովհետև չունէի գեղեցկի ճաշակը, մանաւանդ բնութեան վերաբերեալ:

Ինչպէս հին հէքիաթներում հարսանիքն անում են եօթն օր և եօթը գիշեր, այնպիսի մի հարսանիք դարձաւ մեր տունը ամբողջ եօթն օր և եօթը գիշեր: Կեր ու խումին էլ հաշիւ չկար:

Այնպէս էի սովորել ձրի հաց չուտելուն, որ հիմա շատ

Թւալի էր ինձ, որ կարող եմ կուշտ փորով հաց ուտել առանց մի բան վճարելու, և մինչև անգամ ուրիշներին էլ հիւրասիրել ամենայն առատութեամբ: Գիւղում սովորութիւն չկար որոշած ժամերում ճաշել կամ ընթրել: Մեր սուփրէն առաւօտունից զցած էր մինչև կէս գիշեր, մէկը նստում և միւսը վեր էր կենում շարունակ: Ով ասես՝ զալիս էր աչքալոյս, մինչև հեռաւոր գիւղերից անգամ, և ոչ միայն հայեր, այլ և վրացիք և թուրքեր: Հայրս յայտնի էր իբրև շատ հացով մարդ և շատ հիւրասէր, նրա եկող-գնացողներին թիւ չկար: Մայրս չափաւորութիւն էր սիրում, որովհետև նա էր եփողն ու թխողը: Հայրս մէջը ուտում էր, զրադ ման զալիս: Ամենի հետ ուտում և խմում էր հիւրերին օրինակ տալու համար: Այսպիսի մարդ մէկ էլ Ալեքսանդրապոլ տեսայ: Դա բժշկապետ Աւետիք Բաբայեանցի հայրն էր:

Իմ բացակայութեան ժամանակ բաւական կոտրւել էին թէ հայրս և թէ մայրս: Հայրս մէջքից կռացել էր և զաւազան էր առել ձեռքը, կորցրել էր իր առաջւան ուրախութիւնն ու աշխոյժը: Բայց երբ տեսաւ ինձ, երբ իմացաւ, որ առաջիս մեծ ասպարէզ է բացւում յառաջ գնալու, երբ տեսաւ, որ ես էլ այն չեմ, ինչ որ տպարանումն էի, հիմա կաթողիկոսներն են հրաւիրում գործի և բարձր պաշտօնի—մէջքը շտկեց, զաւազանը դէն ձգեց, վերանորոգւեց վաթսուներեօթը տարեկան հասակում և առաջւայ պէս սկսեց իր Փեօրօղլին երգել:

Թող ոչ ոք չզարմանայ, աչքովս տեսած բանն եմ ասում: Այստեղ պէտք է մի հանգամանք ևս աւելացնեմ, որ ի նկատի ունենան բարի զաւակ լինելու փափագ ունեցողները, մանաւանդ նրանք, որոնք ռամիկ դասակարգից ինտելիգենտ դառնալով մի առանձին արհամարանքով են նայում իրանց արիւնակիցների վրայ: Ես իմ հօրս պատում էի չափից դուրս. այս հանգամանքն անուշադիր չէի թողնում, գործով էի ցոյց տալիս առանց զանցառութեան: Նրա համար նոր հազուստ էի առնում և զարգարում: Հայրս ասում էր.—որդի, ինչո՞ւ ես նեղութիւն քաշում, ինչո՞ւ ես զուր ծախքի տակ ընկնում, այս բոլորը տէրտէրը պիտի տանի.—Ինչի՞ս է պէտք, ասում էի. յետոյ ով ուզում է թող տանի, բայց հիմա ես իմ պարտականութիւնս պէտք է կատարեմ. երեխի ու ծերի

սիրտը պէտք է շահած պահել, մանաւանդ հագուստի կողմից: Ապրիս, որդի, զօրանաս, որ քո հօրն այդպէս պատիւ ես տալիս: Թող ուրիշներն օրինակ առնեն քեզանից, Ասուած էլ քո անունը բարձրացնի, ինչպէս դու բարձրացնում ես իմ անունը... Ստէպ-ստէպ բաղնիք էի տանում և ինքս իմ ձեռքովն էի լվանում ոտներն և գլուխը և լողացնում խլիպալի: Ես այս անում էի ստիպւած ներքին դրդումից, բայց նկատում էի նաև, որ տեսնողների վրայ խոր տպաւորութիւն է գործում և լաւ օրինակ դառնում: «Առաւել լաւ, ասում էի մտքումս, սա մի ցուցամոլութիւն է, այլ մի սրբազան պարտականութիւն, որ պէտք է թաքցնել նորագոյն փշաքանդ սերնդից, այլ պէտք է նրա աչքը կոխել:

Ալէքսանդրապոլ եղած ժամանակս տեսնում էր ժողովուրդը, թէ ինչպէս եմ վերաբերւում ես դէպի իմ հայրը և ինչպէս մի ուրիշը դէպի իր հայրը, և այս դառել էր խօսակցութեան առարկայ: Այդ ուրիշը Լազարեան ձեմարանում աւարտած մի կոկարդաւոր վարժապետ էր պետական ուսումնարանում:

Սրա համար պատմում էին, թէ երբ որ հայրը մօտն է գալիս, ամեն կերպ աշխատում է ցոյց տալ, որ նա իր հայրը չէ, այլ իրանց գիւղացի մի ռամիկ, կամ եթէ խոստովանում էր, չէր ասում իմ հայրն է, այլ ասում էր «համարեա թէ»: Ես համարում էի այս մի զրախօսութիւն և չափազանցութիւն: Մէկ օր ինքս ականատես եղայ այս բանին: Գնացել էի մօտը, հայրը հեռու մի անկիւնում նստած էր իբրև մի օտարական. չժանօթացրեց ինձ, բայց ես մօտեցայ նրան, ձեռք տւի և դառնալով վարժապետին՝ կիսահարց առաջարկեցի, «կարծեմ, ասացի, սա քո հայրը պէտք է լինի»: Վարժապետը նմնամացրեց և ասաց կրմկրմացնելով՝—Հը՛մմմ... ինչպէս ասեմ... համմմմմմարեա թէ: Սրա վրայ, ես դարձայ իրան և յանդիմանեցի ռուսերէն. — Յիմար ասացի, ինչպէս համարեա թէ, ինչ մեղք կը լինի, որ սա քո հայրը լինի. դու կարծում ես, որ սրանից շատ լաւ մարդ ես. սա գոնէ մի բնական մարդ է, իսկ դու մի շինովի արարած...»:

Ահա այսպիսի որդիք էլ կան, որոնցից վատթարները նոյնպէս կան: Այսպիսի ծնողքը վերակենդանանալ կարող չեն, նոյն իսկ ունեցած կենդանութիւնն էլ կը կորցնեն:

Հայրս մէկ անգամ ասաց.— Ես ինձ շատ մեղաւոր եմ զգում, որ քու ուսման համար ոչ մի կուպէկ ծախք չեմ արել:

— Իսկ ես կարծում եմ, պատասխանեց՝, որ քեզանից ահագին դրամական օգնութիւն եմ ստացել:

— Այդ երբ, զրաւից, ի՞նչպէս:

— Քեզանից, քո հոգուց, քո մարմնից: Զէ որ ես քո ծնունդն եմ: Եթէ իմ հայրս դու չլինէիր, քո բոյ ու բուսածով, քո առողջ կազմածքով, քո բնական ձիրքերով և շնորհքով, այլ լինէիր մի անշնորհ մարդ, մի ապուշ և թոյլ արարած, ի՞նչ ես կարծում, ես այնուհետև մի՞թէ կարող կը լինէի բանի նման մի բան դառնալ, թէկուզ միլիոններ ծախսէիր վրաս: Ո՛չ, հայր, դու շատ բան ես տւել ինձ, ինչ որ դու տւել ես, մանէթներից շատ և շատ թանգ է...

— Ապրիս, որդի, որ այդքանը հասկանում ես, պատասխանեց հայրս, տեսնելով որ ես ժառանգական յատկութիւններին մեծ նշանակութիւն եմ տալիս:

Աւշադրութեան արժանի է, յիշելի, որ ժառանգական յատկութիւնների մասին մեր բոլոր գիւղացիք ամենայն տեղ պարզ գաղափար ունին, թէև դրանից շահելու գիտակցութիւնը նւազ է և համարեա թէ չունին:

XVIII

Գիւղումը երկար մնալով՝ ես մեր տանը մի օգուտ տալ չէի կարող, բացի մնասից: Պէտք է շուտ վերադառնայի քաղաք: Մտադրութիւնս յայտնեցի հօրս:

— Գնա, որդի, ասաց հայրս, բայց մենակ մի մնար, դուն է դուռը մի ընկնիր, աղջիկ ուզիր, քեզ համար տուն ու տեղ դիր: Խեղճ աղջիկս քանի ողջ էր (Ստանան՝ Արութիւնի քոյրը) քաղաքումը մեզ համար տուն ունէինք, հիմա գնում ենք թաւլումն ենք վէր դալիս: Մի վախենար, ապրելուդ հոգսը շատ մի քաշիր, Աստուծոյ ողորմած է, քո տարեկան հացն ու գինին այստեղից կուղարկեմ, մնացածն էլ դու կարող ես հոգալ:

Հայրս իմ սրտիցն էր ջուր խմում: Ես արդէն այդպիսի մտադրութիւն ունէի. Պետերբուրգի ազատ կեանքը Թիֆլիսում վարել

կարող չէի Դժւարն այն էր, որ դեռ ևս պաշտօն չունէի, Էջմիածնից չէին պահանջում: Մեր Մովսէսի (Վարդանեանց) մօտ էի բնակում. նա էր պահում ինձ իր բոլոր ծախքով, իմ միայն հօրս ուղարկած հացն ու գինին էր, բայց աւելի ծախքի մէջ էր ձգում մեզ: Զրի գինի ունենալով՝ շուտ-շուտ հրաւերներ էինք սարքում: Ուզում էի գրաշարութիւն անել, բայց Մովսէսը չէր թողնում. նա իմ պատիւս ինձանից աւելի էր ուզում պահել:—Գրաշարութիւն որ սկսես, ասում էր, էլ ոչ մի օրինաւոր պաշտօն չեն տալ:—Վնաս չունի, ասացի, թող չտան, ես պարապ կենալ կարող չեմ: Մտայ տպարան, և մի և նոյն ժամանակ խնդիր տւի Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեանը, որ ինձ ուսուցչութեան պաշտօն տան: Մարտիրոս Սիմէօնեանցն արդէն վարժապետ էր այդ տեղ, խնրիրս էլ նրա թելադրութեամբ գրեցի Պ. Էնֆիաճեանցն ուզում էր ինձ մոցնել Վեդւի խմբագրատունը, իբրև օգնական Սիմէօնեանցի, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Խմբագիրը շընդունեց: Գրեցի Պետերբուրգ իմ անյաջողութիւնների մասին և այն էլ յիշեցի, թէ ինչպէս երևում է, Վեհափառն իր խոստումը կատարելու մտադրութիւն չունի: Պետերբուրգից բազմաթիւ նամակներ գրեցին թէ Քիֆլիս և թէ Եջմիածին, որով շատերի ուշադրութիւնը դարձրին ինձ վրայ:

Մի և նոյն ժամանակ աղջիկ ուզելու միտքս չեմ հեռացնում ինձանից, և արդէն զանազան տեղերից միջնորդներ են դալիս մօտս մեծ-մեծ խոստումներով:

—Ես միջնորդով աղջիկ չեմ կարող ուզել, ասացի, իմ միջնորդը ես ինքս պիտի լինեմ: Եւ այդպէս էլ եղաւ:

Մէկ իրթկնապահի ս. Սարգսի զառիվերը բարձրանալիս դէմս ելան մի պառաւ կին և մի սիրուն աղջիկ: Փողոցի անհարթութեան պատճառով բանն այնպէս պատահեց, որ ես ու աղջիկը դէմ առ դէմ եկանք, և ես նրանից յափշտակւելով՝ քարի պէս արձանացայ: Աղջիկը նոյնպէս արձանացաւ մի բոպէի չափ և շառագունելով՝ շուտ թեքւեց և արագացնելով քայլերը հասաւ մօր ետեւից, որ գնում էր գլուխը քաշ գցած և ով գիտէ ինչ մտածմունքի մէջ ընկած: Ես ֆնացի նրանց ետեւից նայելիս: Մայր ու աղջիկ յետ մօտիկ տւին և ինձ նկատելով՝ իսկոյն շրջեցին երեսները: Ես մի քիչ ամաչեցի և շարունակեցի ճանապարհս: Մեր հանդիպած տեղից մօտիկ ինձ ծա-

նօթ խանութպան կար դուրսը կանգնած, և հեռւից նկատել էր մեր հանդիպումը: Սրան հարցրի, թէ ովքեր էին այն կին ու աղջիկը: Նա ասաց՝ այստեղից հեռու չէ նրանց տունը և այս ինչ կիներն է. յետոյ աւելացրեց.— Հը՛, կմլի բան ունիս մտքումդ, թէ վուր աչքումդ դուր եկաւ, զնա ու զնա, չիս փոշմնի. էն զադար ինձ օր աւելնայ: Քու արեւն եմ ասում, էտ թահրն ակնճիկ միր քաղքումը մէ հառ չիս գլխի...:

Ես ժպտեցի և արագացրի քայլերս: Գնացի իմ քեռակնոջ մօտ, որ հէնց նոյն թաղումն էր կենում: Սա մի շատ բարեպաշտ և հին հաւատի պառաւ էր: Մեծ-Պասին չամչով էր չայ խմում և խստիւ պահպանում բոլոր պառաւական կամաւոր ծովերն ու պատերը: Մի և նոյն ժամանակ մի շատ ժրաջան և աշխատասէր աւանտիկին էր: Այսօր որ բուն հայկական այս տիպերն անյայտացան մեր միջից և այդ տնարարների տեղը բռնեցին տնաքանդերը: Ամեն անգամ երբ սրա մօտ էի գնում, ինձ ստիպում էր, թէ աղջիկ ուզի: Այս անգամ էլ մի նոյնը կրկնեց.— Հիմա պիտի ուզեմ, ասացի, թէ որ ինձ կօզնէք այս բանումը: Պատմեցի թէ ում եմ տեսել ու հաւանել:— Աղջիկ շատ եմ տեսել, ասացի, բայց ոչ ով սէր չի գցել սրտիս մէջ, իմ սիրտը կպաւ էդ աղջկանը, էլ չի գշլւիլ:

Պառաւը ճանաչեց, թէ ով էր և ասաց.

— Հնա, ապրի աչքդ, շատ լաւ աղջիկ է, հալալ ծծկեր, նամուսով, զայրաթով, տանու աղջիկ է, լաւ մօր պահած. շատ էլ շնորհքով է, ամեն բան ձեռիցը գալիս է, կար, ձև, քարդահ, ինչ չէքիլէք, ինչ ճակտի աղլուխներ, էնքան էլ լաւ բնութիւն ունի, որ սաղ թաղաւորը նրա արեւոյն է խնդում:

Ուսման մասին խօսք չէր կարող լինել, այդ ժամանակ հայ դպրոցները չըկացին աղջկանց համար:

— Բայց գիտես ինչ կայ, աւելացրեց դերէն, — նրանք փող չունին, լսել եմ քեզ հազարներ են առաջարկում: Մէկ էլ ինձ մօտ եկաւ անցեալ օրը. երեք հարիւր թուման կրտանք, ասում է:— Ձէ, ասացի, աղջիկը նրա մօր հասակն ունի, նա չի ուզիլ: Մեծ փողով լաւ աղջիկ չեն տալ քեզ, էս լաւ գիտենաս:

— Ինձ փող չի հարկաւոր, ասացի, դու զնայ էդ աղջիկն ինձ համար ուզիր: Աւելի լաւ, որ փող չունին. անխող ինձ նման տղին

չեն կարող տալ. ուրեմն պէտք է որ համաձայնին:

Երբ մուտն ընկաւ, դեղէն գնաց խնամախօս: Քիչ անցած՝ վերադարձաւ աղջկայ մօր հետ, որ մի տարած տրորած խեղճ կնիկ էր: Սա եկել էր, որ իր ապագայ փեսացւին տեսնի: Մանօթացաւ և սկսեց կողմնակի բաների վրայ խօսիլ, որպէս թէ ինձ համար չէր եկել: Բայց ես միջահատեցի նրա խօսակցութիւնը և սկսեցի բուն գործից խօսել:—Դեղի, ասացի, քո աղջկան ես հաւնեցի, թէ որ դու էլ, քո աղջիկն էլ ինձ կը հաւնէք, մեր բանը վերջացնենք:

—Քեզ Աստուած է հաւանել, որդի, ասաց, լաւ տղայ ես երեւում աչքումս, ինչ թաքցնեմ: Սա քեզ տեսել եմ երեսայ ժամանակդ, հիմա, Աստուած պահի, մեծ մարդ ես դառել: Իմ աղջիկն էլ պակաս աղջիկ չէ, էդ թող սրանք ասեն, ինձ խօսք չի հասնիլ, ոչ ով իրա թանին թթու չի ասիլ, թէ որ զամաթ կը լինի, կը տեսնես: Բայց պէտք է գիտենաս, որ մենք պատրաստութիւն չունինք, հասկանում ես, փողը չըկայ մէջ տեղը: Շատերն են տալացուք, լուսահոգի մարդուս շատերն են պարտ, բայց էսօր էգուցն են զցում, ոչինչ չեն տալիս:

—Այդ ֆնաս չունի, ասացի, դուք լաւ է, գոնէ մի տուն ունիք, քրեհ չէք տալիս, իսկ ես ամենևին ոչինչ չունեմ: Լաւ հագուստիս մօտիկ մի տար, ջիբս դարձակ է. էգուց էլօր չասես, որ ես քեզ թախկէք տւի, խաբեցի: Հէնց էս եմ որ կամ, ոչինչ չունեմ:

—Էս ինչ է ասում, քան, բացականչեց պառաւը, հանաք է անում, թէ դրուստ է խօսում: Որ քու բանը էդպէս է, որդի, էլ ինչու ես իմ աղջկայ մեղքի տակն ընկնում, նրա աչքը քեզ վրայ գցում:

—Ի՞նչ ֆնաս ունի, ես նրա մեղքի տակը կընկնեմ, նա էլ իմ էսպէս եօլա կը գնանք:

—Ձէ, ախպեր, ես զարուլ չեմ, դու ուրիշ հանգի ես խօսում, էրեսդ շատ է բաց. ես աղջիկ չունիմ դէն գցելու: Քո ատրեսն էլ տուր մէկ հարցնեմ իմ բարեկամներին, տեսնեմ նրանք ինչ են ասում:

Մտունս գրեցի տւի իրան և ասացի՝ վաճառականներ ինձ չեն ճանաչիլ, միայն վարժապետներ կը ճանաչեն, եթէ բարեկամ վարժապետ ունիք, տարէք նրան յոյց տւէք:

Տոմսակս ցոյց էր տւել իր մօտիկ ազգական մի վարժապետի:

Նա էլ խորհուրդ էր տւել, որ առանց խօսելու աղջիկը տալ ինձ: Ասել էր՝ ուղիղ է ասել, նա հիմա պաշտօն չունի, բայց շուտով կունենայ: Նրա պէս ուսում առածներին տասը հազար են գալիս, բայց նա ուրիշ բնութեան տէր է, փողով աղջիկ չի ուզեցել և ոչ էլ հարուստների կռիւից կընկնի:

Երեք օրւայ մէջ ամեն բան պատրաստ էր: Ես ու Մովսէսը մի ժամացոյց և մի մատանի առանք և գնացինք նշանդէք: Նոյն երեկոյին ես այլ ևս չէի ուզում հեռանալ նշանածիցս. բայց ինձ զօռով դուրս արին: Միւս երեկոյին գնացի, դուռը վրաս փակեցին, ինձ թողեցին ցրտումը: Ես թաք կացայ դուրսը. քառորդ ժամ անցած՝ զօքանչս, ուռը բաց արաւ և գնաց խոհանոց, այդ միջոցին ես ինձ ներս գցեցի և ընկայ նշանածիս ոտքերը և խնդրեցի նրա պաշտպանութիւնը: Զօքանչս այդ աղջիկն ունէր միայն, երկու տղայ էլ ունէր, բայց երկուսն էլ կորած էին՝ մէկը Ռուսաստանում և միւսը հէնց քաղաքի մէջ: Երբ որ ներս եկաւ զօքանչս և ինձ տեսաւ, սաստիկ բարկացաւ.—Մո, ասաց, քո նշանը, դուրս կորիւ իմ տանից, ես քեզ նման երեսրաց փեսայ չեմ ուզիլ...

—Ինչու եմ նշանս առնում, ասացի, հազիր նշանածս կառնեմ ու հայդա, կը փախչեմք քեզանից...

Այստեղ նշանածս պաշտպանեց ինձ, ասելով,—դէդա, ես երեխա հօ չեմ, ուրեմն հաւատ չունեմ դու ինձ վրա: Դու աւելի լաւ կանես, որ ընթրիքի պատրաստութիւն տեսնես, կարելի է քաղցած է (անուես չի տալիս):

—Ս'... շատ քաղցած եմ, շատ, էսօր թիւբայ չեմ դրել բերանումս, բացականչեցի ես:

—Այ, սատանայ, նկատեց զօքանչս և գնաց խոհանոց:

Նշանածիս ձայնն ու խօսելը առաջին անգամ լսեցի: Մայրը որ դուրս գնաց, սա այլ ևս չխօսեց հետս: Միտս ընկաւ, որ խօսելն էլ մի առանձին ընծայ արժէ:—Ես գիտեմ, ասացի, որ քեզ մի ընծայ պիտի տամ, որ խօսես ինձ հետ, բայց ի՞նչ ընծայ կարող եմ տալ, որ թանգ լինի ինձանից, ահա ես ոտով դլսով, հոգով մարմնով քեզ ընծայ, և սկսեցի համբոյրներ ցողալ հրեշտակային քնքշութեամբ:

—Դու փոխանակ այդքան չարութիւն անելու, խօսեց նշա-

նաժս, աւելի լաւ կանես, որ ինձ գիր սովրեցնես, թող ալլ լինի քո ընծան: Դու իմն ես ու իմը, քեզ ով կը խլի ինձանից, դու պէտք է քեզանից դուրս մի բան տաս ինձ: Ինձ դիր սովրեցրու, որ քո գրածները կարդամ: Ես գիտեմ վրացերէն գրել կարդալ, բայց հայերէն մէկ այբբեն գիտեմ միայն:

— Եստ ուրախ եմ, հոգիս, չափից դուրս ուրախ, որ աչդպէս սէր ունես կարդալու: Ես մէկ շաբաթում քեզ կը սովորեցնեմ օրինաւոր գրել և կարդալ, միայն մէկ պայմանով, որ ինձ դուրս չանէ հայրդ:

— Եթէ խելօք կը կենաս, մայրս բան չի ասիլ:

— Ազնիւ խօսք եմ տալիս քեզ. բայց չեմ կարող չփայտացել, չգուրգուրել քեզ, այդ մի յանցանք չէ:

Միւս օրը տեղափոխեցի զօջանչիս մօտ: Սկսեցի գիշեր ցերեկ աշխատել տպարանումը, որ հարսանիքի համար փող պատրաստեմ: Նշանածս էլ իր աշխատութիւնը կրկնապատկեց, միւսնոյն ժամանակ պատրաստում էր և տւած դասերս: Անտարբեր չէր և զօջանչս, սա էլ իր հանգուցեալ ամուսնու թողած ասպառիկների ետեւից ընկաւ: Մի օր մի ահագին կապոց թղթեր ձգեց առաջս, որ նրանցում փող գտնեմ: Բոլորն էլ մուրհակներ էին, բայց որի ժամանակն էր անցած, որի պարտականն էր մեռած կամ մնանկացած. միայն մէկը գոնւեց յուսալի, որի մէջ երկու հարիւր մանէթի գումար կար: Այդ թուղթը տւի իրան. տարաւ և բերաւ բոլորն էլ տւաւ ինձ, որ հարսնիքի պատրաստութիւն տեսնեմ: Շաբաթ չքաշեց, ամեն ինչ պատրաստեցի, մնաց որ պսակի հրամանն ստանամ: Այդ ժամանակ կոնսիտորիայի նախանդամը Սուքիաս վարդապետն էր: Երբ քահանայիս թուղթը տարայ, Սուքիասն ինձանից 10 մանէթ ուզեց հրաման տալու համար:

— Ես միայն երեք մանէթ կը տամ, ասացի, այդքան փող չունեմ:

— Եթէ չունես, ասաց, ինչու ես ամուսնանում:

— Ուրեմն՝ որովհետեւ չունեմ և այսու ամենայնիւ ամուսնանում եմ, դրա համար պէտք է ձեզ տուգանք վճարեմ, և այնուհետեւ կարող կը լինեմ պահելու ամուսինս առանց փողի էլ: Դուք չգիտէք, հայր սուրբ, թէ ում հետ էք խօսում. ես չեմ եկել ձեզ

խորհուրդ հարցնելու, թէ ամուսնանամ արդեօք թէ ոչ, դուք ի՞նչ իրաւունք ունիք ինձ ասելու, թէ ինչո՞ւ էք ամուսնանում, ո՞վ է տւել ձեզ իմ ցանկութեան վրայ իշխանութիւն:

— Դուք շատ յանդուգն էք երևում, պարոն, ասաց Սուքիասը, եղակի ձեռով խօսելը փոխելով յոգնակի:

Ես ձայն չհանեցի և դուրս եկայ բարկացած:

Ետեիցս վազեց բարեկարգիչ Յ. ք. Արարատեանը, որ ինձ լաւ էր ճանաչում մանկութիւնիցս սկսած, կանգնեցրեց ինձ ու ասաց, դու միամիտ զնա բանդ տես, ես հրամանը կուղարկեմ՝ քո ծխական քահանային, և ես ինքս էլ կը դամ, թէ և ինձ չես հրաւիրել: Դու բեր երեք մանէթ տուր, աւելի տալ հարկաւոր չէ:

— Տէր հայր, ասացի, ես աւելի էլ կը տայի, բայց աւելին այդպէս անքաղաքաւարութեամբ չեն առնիլ, վիրաւորելով չեն պահանջիլ, այլ հայրական սէրով յորդորելով: Դա որ ինձ հետ այդպէս է վարւում, ի՞նչպէս կը վարւի խեղճ հայերի հետ:

Ապսպրեցի հայրս եկաւ հետը բերելով բոլ գինի և սկսեց Խարբուխի թաղումը չտեսնած մի նոր հարսանիք: Նորութիւնը նրանումն էր, որ առանց զուռնայի էր, դրա տեղը բռնել էին ազգային երգերն և տաղերը: Հաւաքւած էր ժամանակակից ազգային ինտելիգենցիան, որը հրաւերով և որն էլ առանց հրաւերի անկեղծ բարեկամութիւնից թելադրւած: Խաչեղբայրս իմ սիրելի Մովսէսն էր: Կեանքիս մէջ այնպիսի առիթներում աստիճանով ինձանից բարձր մարդկանց դիմած չեմ նրանց հովանաւորութիւնը բարեկամական կապով ապահովելու համար: Հարսանիքս դուրս եկաւ իմ սպասածից շատ փառաւոր: Եւ այդպէս ահա ես ամուսնացայ 1868 թւի հոկտեմբերի 22-ին օրիորդ Էփէմիա (նոյնը և Փէփէլ) Մովսէսեան Տէր-Յարութիւնեանցի հետ:

Այս անցքից յետոյ իմ խնդիրս յաջողւեց Ներսիսեան դպրոցում, բայց Էջմիածնից էլ եկաւ մի հրաման, որով պահանջում էին, որ ես անյապաղ երթամ, քանի որ խօսք եմ տւել Վեհափառին և նրանից երեք հարիւր մանէթ ճանապարհածախք ստացել:

Սրբազան Մակար առաջնորդը կանչեց ինձ և ասաց.

— Վարժապետ ամեն ոք կարող է լինել, բայց ինչու համար

որ դուք կանչած էք Եջմիածին, այդ բանին յարմար և ընդունակ՝ բացի ձեզանից ոչ ոք չըկայ։ Երբ որ դուք կը վերջացնէք այդ գործը, կը պայծառացնէք Եջմիածնի տպարանը, ձեր տեղը բռնող աշակերտներ կը հասցնէք, այնուհետև դուք կը վերադառնաք, այն ժամանակ իմ պարտականութիւնս լինի, որ ես ձեզ ոչ միայն վտրժապետութիւն տամ, այլ և ձեռնադրեմ և ուղղակի աւագ քահանայութիւն տամ քաղաքի ամենաարդիւնաբեր մի եկեղեցում։

—Շնորհակալ եմ, ասացի, սրբազան հայր, որ այդքան բարի տրամադրութիւն ունէք դէպի ինձ, բայց ներեցէք, որ մի թեթև նկատողութիւն անեմ Եջմիածնից ստացած հրամանի առիթով։ Այդ թուղթը մի քաղաքավարի հրաւեր չէ, այլ հրաման։ Դրանից երեւում է, որ եթէ գնալու չըլինեմ, ինձանից պէտք է յետ պահանջի իմ ստացած երեք հարիւր մանէթը, թէպէտ այդ չէ ասած ներկայ հրամանում։ Վերափառը դեռ Պետերբուրգ չէր եկել, որ արդէն որոշել էին այդ գումարը տալու ինձ։ Ես կամովին մնացի նրա գալստեանը։

—Ինչիդ պէտք է, որդի, թող իրանց վրայ առնեն այն, ինչ ուրիշներն են արել։ Ես այդ մասին աւելի շատ բան գիտեմ գուցէ։ Բայց քո ռոճիկդ որոշել են արդէն տարեկան վեց հարիւր մանէթ, բնակարան, ուտելիք և վառելիք և այստեղից էլ ճանապարհածախք յիսուն մանէթ։ Քո ընկերն էլ ահա երեք ամիս է, որ այնտեղ է և քո գնալուն է սպասում։ Պետերբուրգից նոյնպէս ձեր գնալուն են սպասում, ոչինչ չեն ուղարկում այնտեղից և չեն ուղարկիլ մինչև դուք չըգնաք։ Ետեանում էք, ուրեմն ես էլ գիտեմ մի քանի բան։

Ես համաձայնութիւն աւի և խոստացայ մի շաբաթուայ վրայ ճանապարհ ընկնել։ Ես կատարեցի իմ խոստումս, կատարեցի այն բոլորը՝ տասնապատիկ աւաւելութեամբ՝ ինչ պայման որ դրաւ Մ. սրբազանը ինձ ձեռնադրելու համար։ Բայց նա, որ առասպելական յիշողութիւն ունէր, մոռացաւ իր խոստումը և չըկատարեց իր պայմանը շնորհիւ միջանկեալ չարախօս աղէկսների։

(Վերջ առաջին մասի)